

Кратюк Ю. К.,
Національний університет "Острозька академія"

ПРОБЛЕМА ДІАЛЕКТНОГО ЧЛЕНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА РОЛЬ У НІЙ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ДІАЛЕКТУ

Сусідські взаємини, спільна історія польського та українського народів, а також спільне джерело формування мовленнєвої культури пояснює постійний взаємовплив цих двох мовних кодів. Стаття присвячена дослідженню польського південно-західного діалекту, його вплив на формування літературної української мови.

Ключові слова: південно-західний діалект, художній стиль української мови, історія дослідження діалектології.

Sosiedskie отношения, общая история польского и украинского народов, а также общий источник формирования речевой культуры объясняет постоянное взаимовлияние двух языковых кодов. Статья посвящена исследованию польского юго-западного диалекта, его влияние на формирование литературного украинского языка.

Ключевые слова: северный диалект, художественный стиль украинского языка, история исследования диалектологии.

The article under consideration is devoted to the research of Polish, South-Western dialect and its influence on the formation of Ukrainian literary language. Ukrainian and Polish languages influence constantly the development of each other. This fact goes back to close neighborhood, common history of Polish and Ukrainian nations and common origin of formation of the language culture.

Key words: South-Western dialect, ukrainian fiction, history of dialectology.

Актуальність статті полягає в представленні способів впливу іншомовного коду на українську мову. Предмет – іншомовні запозичення в художньому стилі української мови шляхом модифікації лексичних конструкцій. Об'єкт – польський південно-західний діалект, історія дослідження діалектології.

Проблема діалектного членування української мови. Питання діалектної диференціації займає важливе місце в історії мовознавчої науки. У 30-х роках XIX століття відносно багато уваги діалектному членуванню української мови приділив Михайло Максимович. Учений розрізняв малоруське або українське (північно-східне) і червоно-руське або галицьке (південно-західне) наріччя в її межах. До першого він зараховував говори по обидва боки Дніпра, а також Полісся, Волині і Поділля; до другого – говори по обидва боки Дністра в Галичині і в Карпатах. В обох наріччях дослідник виділяв піднаріччя: у північно-східному – українське (південне) і сіверське (північне), у південно-західному – галицьке і за-

карпатське. Спостереження Максимовича щодо розмежування говорів української мови приблизно відбивали фактичний стан речей, хоча в дослідника не було матеріалу для більш глибокої і точної їх класифікації.

Межу між північним і південним наріччями української мови дослідники проводять по приблизній лінії: Холм, Володимир-Волинський, Луцьк, Рівне, Житомир, Київ, Переяслав, далі через Ніжин, на південь від Конотопа і Путивля. До Карпатського наріччя відносять лемківський, бойківський і закарпатський говори, що приблизно відповідає території карпатського піднаріччя за картою К. П. Михальчука.

Проблемі групування українських говорів приділив увагу Іван Зілинський у праці “Проба упорядкування українських говорів” (1914). Автор виділяє два наріччя української мови – південно-західне і північно-західне. Базова різниця між ним полягає в особливостях артикуляції звуків. У південно-західному наріччі при вимові голосних і приголосних язык займає передню частину ротової порожнини в напрямі до місця вимови звуків *i*, *й*, а в північно-західному наріччі – середню і задню частини ротової порожнини.

Члени Московської діалектологічної комісії М. М. Дурново, М. М. Соколов і Д. М. Ушаков при опрацюванні діалектологічної карти російської мови в Європі (1915) виділяли три наріччя в українській мові: північне (“північно-малоруська група говорів”), південне (“південно-малоруська група”) і карпатське (“карпатська група”).

Південне наріччя науковці членують двояко залежно від критерію: за вимовою приголосних звуків перед голосним *i*, який постав з *o*, – на північну і південну частини, за рядом інших ознак – на “східноукраїнську”, “західноукраїнську”, галицьку і гуцульську групи говірок. Карпатське наріччя за ознакою нерухомості і рухомості наголосу поділяється відповідно на західну і східну частини.

М. М. Дурново в пізнішій праці “Вступ в історію російської мови” (1927) говори української мови поділяє на поліські, східноукраїнські і західноукраїнські. У південно-західному наріччі вчений виділяє наддністрянський або опільський, надсянський, покутсько-буковинський, подільський, південно-волинський говори, а в карпатській діалектній групі – лемківський, бойківський з середньо-закарпатським і гуцульський.

Подальші дослідження продемонстрували інший підхід до проблем діалектного членування. С. П. Бевзенко в межах південно-західного діалекту визначає такі говори: східно-ополіський (лівобережно-ополіський), середньо-ополіський (правобережно-ополіський) і західно-ополіський (волинсько-поліський) з набузько-поліським або підляським. У південно-західному наріччі автор виділяє три групи говорів: волинсько-подільську, галицько-буковинську і карпатську. У першій групі визначаються південно-волинський і подільський говори; у другій – наддні-

стряньський, надсянський, покутсько-буковинський або надпрутський і східно-карпатський або гуцульський; у третій – закарпатський (середньо-закарпатський), північно-карпатський (північно-підкарпатський) або бойківський і західно-карпатський або лемківський.

При групуванні говорів української мови необхідно брати до уваги давній і сучасний їх стан. Автори, що вивчали проблему групування українських говорів, не раз сплутували різні етапи їх розвитку, внаслідок чого приходили до неоднакових висновків.

Варто окремо зупинитися на питанні історії вивчення проблем діалектології.

Увага до діалектичного членування стимулювала нові дослідження говірок; тому з кінця XIX – початку XX ст. розпочалося інтенсивне укладання спеціальних програм, за якими здійснювалося збирання діалектичного матеріалу (найдетальнішою була “Програма для збирання діалектичних одмін української мови” К. Михальчука та Є. Тимченка, 1909; її варіант – “Программа для собирания особенностей малорусских говоров” К. Михальчука та А. Кримського, 1910; короткі програми О. Синявського, 1924, 1927; Є. Тимченка, 1925; Діалектологічної комісії УАН, 1926; пізніше – “Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласу української мови” Б. Ларіна, 1948, 1949; “Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови” Й. Дзєндзелівського, 1984, 1987); створювалися питальники для підготовки регіональних описів, атласів, словників. Оцінка фонетичних, а також морфологічних структурних рівнів говірок як найбільш інформативних для розв’язання проблем діалектичного членування відбилася на більшості полірівневих питальників – вони в основному орієнтують на запис фонетики і словозміни.

Саме тому в дослідженнях найповніше представлена інформація про фонетичну систему (переважно без використання експериментальних даних), менше – про граматичну, про синтаксис, просодію, словотворення. Лексика і фразеологія окремих діалектів відображена у таких словниках і описах:

- польських діалектів (Лисенко П. С. Словник польських говорів. – К., 1974; Никончук М. В. Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся). – К., 1979; Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся. К., 1985);
- бойківського (Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок, ч. 1-2. – К., 1984; Матеріали до словника буковинських говірок, вип. 1-6. – Чернівці, 1971–1979);
- окремих наддністрянських, південно-волинських говірок (Горбач О. Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області. – Мюнхен, 1965 та ін.).

Давні східнослов'янські племена або союзи племен відрізнялися певними мовними рисами, так що кожне плем'я (союз племен) мало свій говір як особливу мовну систему.

На думку мовознавця М. Ф. Наконечного, є підстави давні північно-східні говори співвідносити з полянами, деревлянами, сіверянами і північними волинянами, південно-західні – з південними волинянами, уличами, тиверцями і білими хорватами.

О. О. Шахматов вважає, прямими нащадками полян, деревлян і сіверян можна визнати населення північної Київщини і Волині, південних районів Чернігівщини і північних Полтавщини.

К. Михальчук давні південно-західні говори зіставляє і з полянами й древлянами; сіверяни і дреговичі, на його думку, належали до перехідного типу між північно-руськими і південно-руськими племенами. З південно-західною групою співвідносились дуліби (на Волині) і хорвати (в Галичині). Уличі й тиверці (на Поділлі) були перехідною ланкою між північно-східною і південно-західною групами.

У сучасній діалектології (1900-ті – 2000-ні рр.) загальноприйнятим є поділ говорів української мови на три наріччя – північне, південно-західне і південно-східне. Таке ж членування української мови спостерігається і в матеріалах “Атласу української мови”.

Три сучасні українські наріччя відрізняються сукупністю фонетичних, граматичних і лексичних рис. Виходячи з того, що сучасні південні наріччя відповідають одному колишньому, можна зробити висновок, що за багатьма рисами північне наріччя протиставляється обом південним.

Позаяк в історичному плані між собою співвідносні північне і південно-західне наріччя. Усі північні й більшість південно-західних говорів є старожитніми. Північне і південно-західне наріччя характеризуються діалектною розчленованістю, що зумовлена різними чинниками: відбиттям певною мірою мови давніх племен, стабільністю меж колишніх феодалських і державно-адміністративних утворень, поміркованою інтенсивністю міграції населення.

Південно-східне і південно-західне наріччя співвідносні в плані взаємодії з новою літературною мовою в процесі її становлення: південно-східне наріччя лягло в основу нової загальноукраїнської літературної мови, південно-західні говори були основою західноукраїнського різновиду літературної мови, що існував у ХІХ і на початку ХХ ст.

Вплив південно-західного діалекту на формування української літературної мови. Спробуємо виявити явище впливу південно-західного діалекту на розвиток української літературної мови, зокрема через її вплив на східний варіант літератури в межах художнього стилю.

Щоб детальніше з'ясувати суть цього явища, розглянемо особливості художнього стилю. Художній стиль у межах системи функціональних

стилів мови має домінуючий характер. Він ширший, ніж будь-який інший. Це зумовлено тим, що саме цей стиль вирізняється використанням поетизмів, символів національної культури, які описують ідеалізоване уявлення про життя народу. Саме тому для нього є допустимими іностильові та іносистемні засоби, зокрема діалектизми та випадки викривлення кодифікованих лексичних норм.

Наприкінці ХІХ століття на теренах України статус художнього стилю був неоднозначним. Поряд із публіцистичним він був розповсюдженим на сході, а на заході мова художньої літератури вже на той час набула напівфункціональності, тобто вона мала регіональний характер. У науці для фіксації її статусу було запроваджено термін “західний варіант мови” або “галицька мова”.

Згадане південно-західне наріччя було поширене на сучасній території Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Чернівецької, Хмельницької, Вінницької, Тернопільської, північно-західних частин Кіровоградської та Одеської областей, південно-західної частини Київської області, південної частини Житомирської області, західної частини Черкаської та північної частини Миколаївської областей.

Сьогодні говорячи про становлення мови, не можна обминути увагою той факт, що вона зазнала різноманітних впливів, зокрема впливу південно-західного. Під цим явищем ми розуміємо запозичення: по-перше, із західного варіанту літературної мови в її писемній та усній формі; по-друге безпосередньо з південно-західного говору завдяки живому контакту письменників України з носіями польської мови під час подорожей.

Названий факт можна простежити на прикладі творів Михайла Коцюбинського та Лесі Українки. Лексичне багатство, яке використовують письменники, базується на використанні різноманітних засобів мови, і зокрема її діалектів. Таким чином відбувається перехід від безпосереднього до суб’єктивного сприймання мовних явищ. А це є принципово важливим для формування літературних норм будь-якої мови та створення мови для мовного панування.

Зважаючи на особливості художньої літератури того часу, важливо зазначити, що слова-терміни “свій” (східний варіант літературної мови) і “чужий” (західний варіант літературної мови) були імпліцитно ускладнені конотацією “сільський” – “міський”. Саме тому частина освічених мовців сходу, особливо молодь, почала сприймати “галицьку мову” як престижну. Згодом з’ясувалося, що 558 пар західних слів мають південно-західні аналоги, що претендують стати об’єднавчим фактором для західного та східного варіантів мов. Почалися мовні дискусії, і це сприймалося як намагання відгородити українську мову від впливу діалектів (зокрема “галицької мови”). У своїх творах П. Куліш висловив негативне ставлення до факту запозичення діалектів з інших мов в українську.

Проте вплив західного варіанту мови був неминучим, оскільки здійснювався через художню літературу, що завжди перебувала під пильним оком інтелігенції. Він позначився передусім на лексичному фонді за рахунок літературно нормативної лексики, сприяв закріпленню за південно-західними діалектами статусу джерела експресивних засобів літературної мови, зокрема поетизмів; та загалом сприяв виробленню спільного лексичного фонду літературної мови з її стильово-стилістичною диференціацією та усталеністю норм.

Література:

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К., 1980.
2. Горбач Олекса. Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області / Горбач О. – Мюнхен, 1965.
3. Горбач Олекса. Українське арго / О. Горбач. – Львів: Інститут ім. Крип'якевича НАН України, 2006. – 636 с.
4. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – Київ, 1974.
5. Никончук М. В. Матеріали до лексичного атласу української мови / М. В. Никончук. – Київ, 1979.
6. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – Київ, 1984.
7. Півторак Григорій. Походження українців, росіян, білорусів і їхніх мов. / Г. Півторак. – К. : Академія, 2001. – 152 с.
8. Сімович Василь. Праці в двох томах. Том 1. Мовознавство / В. Сімович. – Чернівці, 2006.